

A DUNAI–BALKÁNI TÉRSÉG ROMANIZÁCIÓJA

A román–vlah nyelvet beszélő népek eredetét nyilvánvalóan a Római Birodalom dunai és balkáni tartományának romanizációjában kell keresnünk, ezen belül pedig egy olyan közegben, amelyben a császárkorban beszélt ún. vulgáris vagy későlatin nyelv az őslakosság nyelvét fel tudta váltani. Bár e nyelvcsere társadalmi feltételeit, mint látni fogjuk, definiálni lehet, földrajzi meghatározása már nehezebb. A területi elhatároláshoz abból kell kiindulnunk, hogy a dunai tartományokban más újlatin nyelvek is létrejöttek: az Alpok völgyeiben a raetorómán, a latin és más, ma is élő nyelvek, valamint a dalmát tengerparton a múlt században kihalt dalmát. Noricumot és Dalmatia provincia tengerparti sávját tehát kizárhatjuk. Ugyanígy kizárható Pannonia is, amelyben jelentős latin ajkú népesség fennmaradása nem valószínű. A román etnogenezis előzményének színteréül ezért Dalmatia provinciának a tengerparti sáv mögött elterülő részét, Daciát és a két Moesia tartományt jelölhetjük ki; további szűkítések a nyelvcsere társadalmi feltételeinek vizsgálatából fognak adódni.

Mielőtt erre rátérnénk, a földrajzi elhatárolás egy döntő mozzanatáról kell szólni. A Római Birodalom két hivatalos nyelve a latin és a görög a Balkánon találkozott egymással egy viszonylag éles határvonal mentén, amelyet K. Jireček cseh balkánkutatóról neveztek el, aki először vonta meg a térképen annak alapján, hogy a feliratok nyelve latin-e, vagy görög. Bár ezt a vonalat azóta többször pontosították, nem módosult az a felismerés, hogy voltaképpen mesterségesen kialakított határvonal volt, amely az igazgatás szempontjához alkalmazkodva nagyrészt tartományhatárokkal esett egybe. A Jireček-vonal megvonásában jelentős nézetkülönbségek csak alsó-Moesia területén vannak, ahol a Fekete-tenger partjának korai hellénizációja egy kétnyelvű sávot eredményezett. Moesia Inferior dunamenti része és az igazgatás nyelve latin volt, de a tengerpart városai és a Thraciával szomszédos területek hagyományaik szerint tiszta görögök, vagy kétnyelvűek voltak. Élesen elválik viszont a két nyelv használata Dalmatia és Moesia Superior déli határain.

Ebből az következhetne, hogy a román etnogenezis előzményeit csak a Jireček-vonaltól Északra kereshetjük. Latin nyelvszigetek azonban éppúgy voltak e vonaltól délre, mint ahogyan a vonal alsó-moesiai szaka-

szától Északra voltak görög nyelvszigetek is. A latin nyelvszigetek olyan római városok, amelyeket a polgárháború végső szakaszában és a korai császárkorban veterán telepítésekkel hoztak létre, vagy alapítottak újra, mint pl. Philippi Macedóniában, vagy Apri Thráciában. Ezek a városok a telepítés után sokáig őrizték a latinnyelvűség hagyományát, de a görög környezetben a latin nyelvű kisebbség egyre inkább hellénizálódott. A latin vagy a görög nyelv használata, függetlenül az őslakosság nyelvétől, így Thráciában a thráktól, a hagyomány és a hagyományt erősen őrző igazgatás folyománya is lehetett. Számottevő latin nyelvszigeteket ezek a korai coloniák nem alkottak. A Birodalom két kultúrnyelve a Balkánon a római igazgatás hagyományai szerint határolódott el, aminek következtében a görög területeken fekvő római coloniák a görög igazgatási nyelvet a latin felváltva használó helytartóságok alá tartoztak.

Ami mármost a latin nyelvű közösségek kialakulását illeti, három tényezőt kell sorra vennünk: az igazgatást, a hadsereget és latin anyanyelvű emberek tömeges bevándorlását.

Az igazgatás zökkenésmentes működése természetesen latinul iskolázott emberek nélkül elképzelhetetlen volt. A tartományi kormányzat élén álló helytartók a császárkor elején túnyomóan latin anyanyelvű italikusok voltak, a szenátori és a lovagi rend a későbbiekben is zömében italikusokból, vagy teljesen romanizálódott emberekből állt. Ha a szenátori rend egyes tagjairól fel is jegyezték, hogy pún, szír, kelta, arab stb. származásúak voltak, sőt családjukban a hazai nyelv volt használatos, ez nem jelentette azt, hogy ne bírták volna magas szinten a latint. Más kérdés, hogy az igazgatásban ténylegesen tevékenykedő apparátusba honnan lehetett rátermett embereket szerezni. A helytartói hivatal és a helytartó alá rendelt egyéb személyzet nagy részét a hadseregből emelték ki, aminek egyik oka az volt, hogy a helytartó, mint a tartomány katonai parancsnoka, nyilvánvalóan ilyen módon tudta a szubordinációt a legegyszerűbben fenntartani. Volt azonban ennek a hivatali rendszernek egy másik oka is; az, hogy a tartományokban a képzett emberek utánpótlását a hadsereg tudta a legegyszerűbben megoldani. Nemcsak az igazgatással összefüggő ímoki és jogi ismeretek, hanem minden más, nem közvetlenül kézműipari, vagy mezőgazdasági szakismeret képzési bázisa is a hadsereg volt, ami nem zárta ki természetesen a birodalmi arisztokrácia által fenntartott magánjellelű szakember-utánpótlást, aminek jogi alapját a rabszolgaság adta. A helytartók természetesen alkalmazták saját felszabadított rabszolgáikat

is, de ezek személyhez kötött állományként a tartományok romanizált elemeinek átmeneti részét alkották gazdáikkal együtt.

Ahol az igazgatás székel, (Apulum, Viminacium, Durostorum, Salona), a város gazdaságföldrajzi jelentőségéből adódó urbanizációtól függetlenül is létre kellett jönnie egy olyan romanizált magnak, amely a latin nyelvet legalábbis az igazgatáshoz szükséges szinten és mértékben használni tudta. Hivatalnoki jellegéből következően ez a réteg egzisztenciálisan is az igazgatás függvénye volt; a romanizációt fenntartó, sőt azt átmentő tényezőként csak ott jöhetett szóba, ahol maga az igazgatás is tartósan fenn tudott maradni. Az általunk körülhatárolt területen ez egyetlen centrumról sem állítható.

Mint láttuk, a hadsereg döntő és alapvető közege volt a nyelv és az írásbeliség fenntartásának. A szolgálati nyelv a római hadseregben mindenütt, tehát a görög nyelvű Keleten is a latin volt, a vezényleti nyelv azonban a segédcapatok egy részében lehetett más is. Ettől azonban most eltekinthetünk azért, mert a dunai provinciákban állomásozó rendkívül nagyszámú segédcapat között kevés olyan speciális harcmodort fenntartó és ezért folyamatosan egy egyetlen etnikumból kiegészített csoport volt, amelyben vezényleti nyelvként az illető etnikum nyelvét használták. Ilyen csapatok (pl. szír numeruszok) nagyobb számban csak Dáciában állomásoztak. A hadsereg romanizációs faktorként való számbavételéhez a sorozás és toborzás alakulását kell először áttekintenünk. A rómaiak ősi csapatformája a legió volt, amelyben csak római polgárok szolgálhattak. A császárkor elején, amikor Dalmatiába és Moesiába legiók kerültek, a legénység zömét Itáliából, vagy a késő-köztársaság korában kolonizált régi tartományokból, mint Hispánia, Délgallia, Észak-Itália, Afrika sorozták. Ennek az állománynak jórésze vagy italikus származású volt, vagy a romanizáció útján elindult bennszülött családokból került ki. A latin nyelv ismeretét, ha nem is volt anyanyelvük, zömben hazulról hozták. Az i.sz. 1. század első felében Dalmatiában és Moesiában állomásozó legiókat még jórészt ugyanezekből az elemekből egészítették ki: ehhez járultak Dalmatiában az adriai tengerpart már kialakult római jogú városainak, Moesiában egyes keleti coloniáknak lakói is. A helyben való sorozás gyakorlatára az 1. sz. második felében fokozatosan tértek át egy olyan jogi fikcióval, amely az elv csorbitatlansága mellett lehetővé tette a bennszülöttek legióban való szolgálatát: az arra alkalmas embereket a sorozáskor római polgárjoggal ruházták fel. Ezt a gyakorlatot az 1–2. században általánosan alkalmazták, de párhuzamosan a hadkiegészítés egy másik módjával: a ka-

tonák családjai – különösen azután, hogy a táborhelyek állandósultak (az 1. század végén) a táborok körül kialakult telepeken éltek, ahol a felemelkedés egyetlen módja az volt, ha a fiúk is katonának mentek. A hazájuktól elszakadt, táborról-táborra vetődő katona-családoknál a szolgálatnak ez a magától kialakult örökletessége különösen ott volt kedvező körülmény a kormányzat számára, ahol az állomáshely környékén élő bennszülöttek között való sorozásról valamilyen okból le kellett mondani.

Elvileg nem különbözött ettől a segédcapatok kiegészítése sem. A különbség abból állt, hogy ezekben az 500 vagy 1000 fős alakulatokban nem római polgárok szolgáltak – a polgárjogot a bennünket érdeklő időszakban már törvényszerűen a 25. szolgálati év letelte után adták meg. A segédcapatokat eredetileg a „szövetséges” behódolt népek egy-egy csoportjából állították ki (nevük is ezt jelölte), de a kiegészítés a csapat alapítása után már a helyi sorozás elvét követte, azzal a különbséggel, hogy a segédcapatokat még az után is ide-oda helyezték, hogy a legiók a 2. század elején megkapták végleges táborhelyüket. Számos új alakulatot is létrehoztak a későbbiekben, közöttük a ma még nem teljesen tisztázott állású numerusokat, amelyek gyakran egyetlen távoli etnikumból egészültek ki. A numerusoktól eltekintve, a hadsereg nagyobb és hadászati is fontosabb részét, a legiókat és az auxiliákat a romanizáció legfontosabb tényezőjének kell tartanunk. A huszonöt évi együttlét és a latin szolgálati nyelv természetesen azokban a csapatokban vezetett a katonacsaládok gyorsabb romanizálódásához, amelyekben a legénység többnyelvűsége miatt az érintkezés csak latinul folyhatott. A csapatok állományának összetétele szerint a hadsereg romanizációs ereje változott, de a moesiai és dunai csapatoknál a különbségek nem voltak jelentősek, mert az őslakosság részaránya mind a legiókban, mind az auxiliákban viszonylag alacsony volt.

A hadsereg romanizációs faktorként nemcsak legénysége szempontjából jön számításba. A dunavidéken a városi élet első centrumai a kiszolgált legionáriusok földjuttatásos településeivel jöttek létre. Ezekben a coloniákban a vagyonos vezető polgárság a hadseregből hozta magával és tartotta fenn a latint. Területünkön azonban kevés ilyen korai colonia volt: Scupi (Skopje), Ratiaria (Arčér), Oescus (Gigen) és Sarmizegethusa (Várhely). Pannonia coloniáihoz képest (Emona, Savaria, Sisia, Sirmium, Mursa) ez igen kis szám, az alapítások a földjuttatásos veteránkielégítés korának végére estek (Flaviusok, Traianus). A későbbi alapítású coloniák más elbírálás alá estek. Kitüntető címként emeltek a colonia rangjára

municipiumokat, amelyek a tartományi igazgatás alapegységei voltak. A dunai tartományokban az őslakosság közösségeit a 3. század elejéig mindenütt a római önkormányzatok municipális formája szerint alakították át, „romanizálták”. Ezek a municipiumok csak pontosan körülírt feltételek között alakulhattak meg: megfelelő számú (valószínűleg legalább 30) vagyonos ember kellett hozzá, akik a municipális arisztokrácia (a decuriók) rendjét alkották. A vagyon mellett a másik feltétel a politikai megbízhatóság, a loyaltás volt. A 3. század elejére azonban már a legtöbb törzsi közösség eljutott a fejlődésnek arra a fokára, amelyen a törzsi arisztokrácia érdekeit a római uralommal összeegyeztette – akár mint veterán, aki vagyonát a római hadseregben való hosszú szolgálattal szerezte, akár mint kiváltságokkal és kedvezményekkel felruházott római polgár, mert a decuriók egy római jogú municipiumban természetesen római polgárok voltak.

Nehezebb már eldönteni azt, hogy milyen nyelvi és kulturális kritériumai voltak a római polgárjognak. Míg az 1. században Claudius császár a latin nyelv tudását megkövetelte a római polgártól, ezt a szigorúságot már vele kapcsolatban is inkább csak mint kuriózumot jegyezték fel. Nem valószínű, hogy amikor a római polgárjog megszerzésének számos intézményes módzata és lehetősége volt (katonai szolgálat, ún. kis és latin jogú municipiumok, rabszolgafelszabadítás, stb.) az elbírálásnak egyéb, szigorított formáit személyenként alkalmazták volna. Különösen fellazultak a polgárjogadás követelményei Caracalla (211–217) ún. Constitutio Antoniniana-jával, amellyel a Birodalom minden szabad születésű lakosának megadta a római polgárjogot. Ez az aktus voltaképp elismerte és tudomásul vette, hogy a „római” már nem jelentett latinul is beszélő embert, hanem csupán állam- és személyjogi kategória, amely egyértelmű a Birodalomhoz való teljes jogú tartozással.

Ilyen körülmények között a latinnyelvűség centrumait a duna–balkáni tartományok azon közösségeiben gyaníthatjuk, amelyekben légiók állomásoztak, vagy ahol a tartományi kormányzat székel (e kettő igen gyakran egybeesett), vagy pedig ahol a koracsászárkori telepítésekkel a romanizáció hagyományait őrző erősebb homogén tömbök jöttek létre és tudtak fennmaradni. Dalmatia, Moesia és Dacia azon részeiben, amelyeket előljáróban elhatároltunk, nem sok ilyen közösséggel számolhatunk. Légiótáborok voltak a 2. és a 3. században Singidunum (Belgrád) és Viminacium (Kostolac), Felső-, Oescus (Gigen) Novae (Svištov) és Troemis (Iglica) Alsómoesiában, Apulum (Gyulafehérvár) és Potissa

(Torda) Daciában. Dalmatiából a legiókat az 1–2. század fordulójáig kivonták Moesiába és Daciába, amikor e két tartomány legiótáborait állandósították. Az igazgatás székhelyeiről már fentebb szó volt. Ugyanott felsoroltuk a telepítéssel coloniákat is. A romanizált népesség centrumainak e három típusához még csak azokat a municipiumokat sorolhatnánk, amelyek nem bennszülött törzsi közösségek (civitasok) municipalizálása útján jöttek létre, hanem itáliai kivándorolt telepesek kisebb városaiból kifejlődve kaptak municipium jogot még az 1. század folyamán. Ez a típus területünkön nem fordult elő (ilyen volt Pannoniában Scarbantia vagy a dalmát tengerpart néhány régi városa), de átmeneti formájának értelmezhetjük a jelentősebb katonai táborok köré telepedett, igazi önkormányzattal eleinte nem rendelkező ún. canabákat és táborvicsusokat, amelyek lakossága a katonacsatládokból és a hadseregellátásból élő vállalkozókból tevődött össze. Különösen Daciában volt jellemző ez a közösségi és telepítési forma, mert a hódításkor szétzilált és részben kiirtott dák őslakosság maradványa nem volt alkalmas arra, hogy belőle előbb civitas peregrinákat, majd municipiumokat hozzanak létre. Dacia városai táborok vicsusaiból alakultak ki (Tibiscum, Porolissum, Drobeta, Romula stb.).

A fentiekben leírt helyzet a Severusok korára alakult ki egy olyan provinciálódási folyamat eredményeként, amelynek hatása a romanizáció mélységét illetően attól függött, hogy mikor kezdődött ez a folyamat: Dalmatia partvidékén már a késői köztársaság alatt, Pannoniában az 1. század első felében, azt követően Moesia mindkét részében és végül két évszázad késéssel Daciában, amely csak a 2. század elején került római uralom alá. Szinte számszerűleg lemérhető az időbeli eltolódás és a mennyiségi különbség a városok száma és alapításuk üteme alapján.

A romanizációs centrumok és a városok sűrűsége nem kevésbé fontos szempont egy terület kultúrájának megítélésében. A fent elhatárolt dunabalkáni térségben a városok csak a víziutak és ezek hiányában a nagy balkáni diagonális szárazföldi utak mentén sorakoztak. Jelentős víziút a Vardar–Morava, a Száva déli mellékfolyóival, elsősorban és főleg pedig természetesen a Duna. Jóval kisebb volt a jelentősége a szárazföldi utak mentén létrejött centrumoknak, aminek következtében Dalmatia belseje, Moesia Superior hegvidékei és Moesia Inferiornak a Dunától távolabb eső részei kimaradtak a kulturális vérkeringés főáramából. Messze sugárzó romanizációs centrumokról a Balkán belsejében majd csak a későbbiek átrendeződéssel kapcsolatban beszélhetünk, amikor a Sirmium–Naissus–

Serdica—Constantinopolis diagonális út (Belgrád—Istanbul) csomópontjai császárok tartózkodási helyei, udvartartások szállásaivá váltak.

Ezt a későantik átrendeződést a 3. század nagy válsága előzte meg, amely a birodalom valamennyi része közül ezt a régiókat sújtotta a legerősebben. A 240. évektől a század végéig hadszíntér volt Moesia és Dacia; Daciáról az új szálláshelyeket kereső germánok nyomása miatt a 270-es évek elején Rómának le is kellett mondania.

Dacia feladása a nagy válság hosszú időszakának csak egyik, bár szükségszerű epizódja, de nem Aurelianus egyetlen kiűritési parancsának következménye volt. Mivel a román nép eredetében az egyik nézet Daciának centrális jelentőséget tulajdonít, ki kell térnünk a kiűrités, vagy feladás kérdésére. Minden tekintetben helytálló az az ellenvetés, hogy Dacia teljes (romanizált) lakosságát Aurelianus egy-két év alatt nem költöztethette át a Duna déli partján kialakított új Dacia tartományba. Erről azonban nem is volt szó. Bizonytalan adatokból arra kell következtetnünk, hogy Daciának mind polgári, mind katonai elemei már legalább két évtizeddel korábban megkezdték az elvándorlást. Daciát a 240-es években már erős nyomás érte Kelet felől egyrészt a karpok, másrészt a gótok részéről. Az egyik ilyen háború folyamán menekült el a 240-es évek elején Galerius császár anyja, aki a leendő új Daciában telepedett meg. Galiénus egyeduralmukodása idejére (260–268) esik egy hadszervezeti változtatás, amelynek Dacia további sorsának megítélésében nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk: a tartomány mindkét legióját kivonták és a Dráva parti Poetovioba (Ptuj), Pannonia és Noricum határára helyezték. Ez a seregátcsoportosítás legalább 10 000 aktív katonát és legalább ugyanannyi családtagot, canabae-lakót és a hadseregből élő számos vállalkozót érintett. A római seregszervezés elvének és gyakorlatának megfelelően a legiókat az auxiliák nagyobbik részének is követniök kellett, ami Dacia voltaképpen demilitarizálását jelentette sok évvel Aurelianus előtt. Nincs kizárva, hogy Dacia keleti felét a 250-es évek elején legalábbis katonailag teljesen evakuálták, mert a Birodalom útjainak egyik rajzos leíró jegyzéke, a Tabula Peutingeriana már csak a Vaskaputól Dacia nyugati szélén Észak felé vezető út városait tartalmazza (ezért a tartomány keleti felének legtöbb ókori helyneve ismeretlen maradt számunkra).

Aurelianus intézkedése ilyen előzmények után már csak azokat érinthette, akik a hadsereggel kevésbé szoros kapcsolatban álltak, vagy egzisztenciájuk nem attól függött. A városiasodott nyugati zóna két centruma legiótábor volt (Apulum és Potaissa), a 3. században colonia

rangja volt még Sarmizegethusának és Napocának, municipium volt Tibiscum és Porolissum, amelyek auxiliáris táborok vicusaiból fejlődtek ki. Amennyire e városok arisztokráciáját az általuk állított feliratokból megismerhetjük, meglehetősen exkluzív, szűkkörű réteg volt, amely a hadsereg-ellátás mellett sóbánya- és legelőbérletekből szerezte néha nem kis vagyonát. Létalapjuk azonban mégis az volt, hogy a Birodalom egy viszonylag újkeletű tartományának gazdasági életét tartották kézben.

Dacia gazdaságát, társadalmának konszolidációját Traianustól kezdődően folyamatos telepítésekkel, csábító kezdveményekkel igyekeztek fenntartani, de erős volt a fluktuáció, a szerencsét próbáló betelepülők elvándorlása is. Dacia Aurelianus alatti feladása tehát nem egy könnyörtelenül végrehajtott császári rendelet volt, hanem egy jóval korábban megindult hanyatlási folyamat tudomásulvétele, egyben pedig egy mesterségesen fenntartott szituáció felszámolása. A romanizációt tekintve arról is szólni kell, hogy a városi arisztokrácia igen vegyes, nemcsak római kultúrájú elemekből tevődött össze Daciában. Az egyik legvagyonosabb család pl. kis-ázsiai, hellénizált környezetből került Apulumba, de hálózata kiterjedt más városokra is. Az európai tartományok között egy sem tűnt ki kultúrájának, nyelvének és kultuszéletének azzal a sokféleséggel, amely Dáciát jellemezte: szír, pún, illír, dalmát, pannon, thrák, gall, germán katonák, bányászok, kereskedők, iparosok sokasága tarkította a kulturális képet.

Amikor Aurelianus a Traianus Daciájával szomszédos Moesiából kiharította az új Daciát, a maradék lakosságot már csak azért is elsősorban ott telepítette le, mert a korábbi menekülők is oda húzódtak (Galerius anyja), másrészt a Poetovióba vitt két daciai legiónak Aurelianus szintén az új Daciában jelölt ki táborhelyet: Ratiariában és Oescusban. Elképzelhető, hogy Dacia romanizmusának erőteljes folytatásává az új Dacia vált, ahol a terület nagyságához képest viszonylag több romanizált lakosság sűrűsödött össze.

A Dunától Északra romanizált (latin nyelvű) emberek aligha maradtak. Amikor Priskos leírja útját Attilához, egy epizódból megtudjuk, hogy a „hunok földjén” már csak gótul (= germánul) és „szkítául” (= húnul) értettek.

Róma „romanizációs” politikáját hiba lenne túlértékelni. Szó sem volt arról, hogy a hódítást valamiféle kultúraterjesztő küldetés indította el, vagy kísérte volna. Különösen nem vezette Rómát a latin elterjesztésének szándéka. Mint láthattuk, a latin nyelv az igazgatás, a gazdasági élet és a

hadsereg eszköze volt; elterjedt azért, és fennmaradt addig, amiért és amíg a Birodalomnak erre az eszközre szüksége volt.

A Dacia elvesztésével a Dunától Délre szorult Birodalomban sem ítéltük meg másképpen a romanizációt. Néhány legiótábor, régi colonia, canabae és auxiliáris vicus alkotta a balkáni provinciák illír–thrák tengerében azt a római szigetvilágot, amelynek sorsa alapján nem különbözött Dacia romanizáltjainak Aurelianus utáni sorsától: a nyelv és az érdekközösség összetartó ereje oda hathatott, hogy a megújuló barbár támadások, fosztogató portyák előtt a romanizált elemek fallal védett városokba, katonai táborokba húzódtak, ahogyan az új Daciában koncentráldott lakosság is így mentette át magát a hun áradattal kezdődő viharokban. A falak mögé húzódás a folyamatnak csak első fázisa volt. A 6. században már arról értesülünk, hogy a városlakók biztonságosabbnak ítélik meg a hegyekbe való húzódást, ami természetesen az életmód és gazdálkodás cseréjével járt: birtokos polgárokból transhumance hegyi pásztorokká váltak.

Ezeket a hegyi pásztor vlahokat a következő évszázadokban láthatatlan lakosságként tartják számon, mert mint a balkáni hegységek pásztorai, a forrásokban nyomon követhető eseménytörténetben nem bukkannak fel. Az első említést egy 9–11. századi érvényű bizánci forrásban, Kekaumenosnál olvassuk, akinek Görögországban (!) akadt dolga a vlahokkal, aminek kapcsán fontos részletekkel szolgál a vlahok eredetéről és életmódjáról. Idézzük itt szóról-szóra a bennünket érdeklő részt (Gyóni Mátyás fordításában):

„Miután Traianosz császár legyőzte és teljesen felmorzsolta őket, fogságba kerültek, s a mézszárlásnak még császáruk is áldozatul esett, akit Dekebalosznak hívtak, s fejét dárdára tűzték ki a rómaiak városának közepén. Ugyanis ezek az ún. dákok és besszoszok. Előzőleg pedig a Duna folyóhoz és a Szaoszhoz közel laktak, amelyet most Szavasz folyónak nevezünk, ott, ahol most a szerbek laknak, megerősített és hozzáférhetetlen helyeken. Ezekben bizakodva barátságot és meghódolást színeltek a rómaiak régebbi császárai iránt és erődeikből előjövő fosztogatták a rómaiak tartományait. Ezért azután megbosszankodva rájuk, mint mondtam, elpusztították őket. Azok pedig eltávozva az ottani vidékekről szétszóródtak az egész Épeiroszban és Makedóniában, többségük azonban Hellászban telepedett meg . . .”

A leírásban a történeti valóság elemei egy időrendi és etnikai szempontból egyaránt torz eredet-hagyománnyá állnak össze. Maga a szöveg azonban túlon túl is konkrét ahhoz, hogy a valóság e torz tükörképének

értelmezését elháríthatnánk. Gyóni Mátyás a bizánci források szuverén ismeretében arra az eredményre jutott, hogy Kekaumenos a vlahokat kora archaizáló törekvései szerint voltaképpen önkényesen azonosította a dákokkal, a dákokra vonatkozó adatait pedig — alaposan félreértve, persze — Cassius Dio nagy, görög nyelvű történeti munkájából merítette. Ezt a munkát Bizáncban ismerték, egyik kivonatolójával, Xiphilinoszal Kekaumenos kapcsolatban is állt.

Természetesen minden valószínűség mellett szól, hogy Kekaumenos nem, vagy nemcsak a vlahok saját eredethagyományát adja vissza: elbeszélésebe olyan elemek szövődnek, amelyek az írott történeti hagyomány ismerete nélkül elképzelhetetlenek. De épp ezen a nyomon elindulva kétségbe kell vonnunk, hogy Cassius Dio munkájának használata lett volna a dák—vlah azonosítás döntő mozzanata, mert e munkának épp az a része maradt ránk csonkítatlanul, amelyben a legtöbb szó eshetett a dákokról, ti. az i.sz. első század közepéig terjedő időszak; a következő félévszázad elbeszélése pedig bő éa hű kivonatokban, így pl. épp Xiphilinoszéban szintén megvan. Vegyük sorra Kekaumenos leírásának tényeit és egyeztessük a dákokra vonatkozó császárkori írott hagyománnyal:

- Traianus valóban legyőzte a dákokat, felmorzsolta őket, Decebalusnak fejét valóban Rómába vitték. De nem dárdára tűzték — ez a rómaiaktól idegen, későbbi szokás —, hanem biztos értesülés szerint a scalae Gemoniae-n tették közszemlére;

- a dákok és bessusok azonosítása a dák és a thrák nyelv (ma ugyan vitatott) azonossága vagy rokonsága alapján kézenfekvő gondolat, de csak számunkra; ókori források félreértéséből nem származhatott;

- a dákok a Duna és a Száva vidékén, ahol most a szerbek laknak, valóban megvetették a lábukat, de ez a Száva vonatkozásában Cassius Diótól közvetlenül nem származhatott;

- megerősített és hozzáférhetetlen helyeken lakó dákok: ismert eleme, sőt közhelye (toposa) a dákok leírásának, amely azonban ilyen megfogalmazásban épp Cassius Dionál nem található;

- barátságot és meghódolást színeltek: a Caesar és Burebista halálával kezdődő időszakra különösen érvényes, amikor a dákok Octavianus, illetve Antonius potenciális szövetségeseiként kerültek szóba. Később is meg-megújuló kérdés volt a dákok egyes királyaival fennálló vagy meg-ingó szövetség, de erről Cassius Dionál alig találunk valamit;

- fosztogatták a római tartományokat: szintén topos, amely Dionál is megtalálható;

– a rómaiak elpusztították őket. Ez az általánosítás is közhelye a császárkori irodalomnak, de ellentmondásban van azzal, hogy:

– eltávoztak lakhelyeikről és a Balkán délebbi részein szóródtak szét: ez már semmiféle ókori hagyományban nem lehetett meg, már csak azért sem, mert a dákokat e vidékekkel kapcsolatban legfeljebb úgy emlegették, mint akik olykor veszélyeztették, támadták a már római uralom alatt levő Macedonia provinciát. Burebista és közvetlen utódai jöhetnek e tekintetben szóba, forrásként Cassius Dio azonban csak kevésbé;

– az időrendi tévedés alapjául pedig sem Cassius Dio, sem más császárkori forrás nem szolgálhatott.

Ha tehát Kekaumenos támaszkodhatott is korának a császárra vonatkozó egyre elmosódóbb ismereteire, ezeket az ismereteket nemcsak Cassius Dioból merítette. Különösen nem vehette akár Cassius Diótól, akár más forrástól azt a gondolatot, hogy a *görögországi* vlahok a dákoktól származtak.

Kérdés mármost, hogy ez a nép-azonosítás nem sorolható-e a bizánci irodalom önkényes archaizáló népelnevezéseinek sorába úgy, ahogyan Gyóni Mátyás gondolta?

A Gyóni által felsorolt példák meggyőzően mutatják, hogy a klasszikus ókorból ismert népneveket nagy szabadsággal, de nem minden szabály nélkül alkalmazták a bizánci írók saját koruk népeinek megnevezésére. Valamiféle egyezésnek kellett lennie: ilyen az azonos helyen lakó, vagy azonos helyen felbukkanó, ott harcoló nép, az életmódbeli (néprajzi), esetleg az eredetbeli egyezés, amihez hozzátehetjük a hasonló hangzású népneveknek a „jobb” hangzás kedvéért való felcserélését. Tehát dákoknak lehetett hívni a magyarokat vagy a szerbeket, de pl. a frankokat, langobardokat, arabokat stb. már nem. Kekaumenos csak akkor nevezhette volna a vlahokat ilyen archaizáló átkereszteléssel dákoknak, ha ezek a vlahok nem Epirusban, Macedoniában és Hellaszban, hanem attól jóval északabbra laktak volna. Lehet, hogy a bessusok ilyen okokból kerültek be munkája idézett helyébe, mert hiszen a bessus törzs a római Macedonia tartomány szomszédja volt, de ez még mindig nem volt elégséges indok arra, hogy a vlahokat Kekaumenos – a bizánci irodalomban először, de nem utoljára – dákoknak nevezze (joggal váltak „dákokká” azután, hogy Erdély lakói lettek).

Teljesen indokolt lenne az azonosítás, ha a dákoknak nevezett vlahok nem Görögországban, hanem a Duna és a Balkán hegység között, vagy Szerbia északi részén laktak volna. Ez ugyanis nemcsak a szerbek=

dákok azonosítással párhuzamos elnevezés lenne, hanem egyben az Aurelianus által létesített új Dacia emlékére is vissza lehetne vezetni. Kekaumenos ugyan erről a Daciáról nem tudott, de a dákok Daciából való eltávozása és szétszóródása mögött talán egy erre vonatkozó elhomályosult hagyomány lehetősége is mérlegelhető. De csakis akkor, ha ezt a hagyományt vagy maguk a vlahok, vagy Kekaumenos a görögországi dákokra is érvényes hagyománynak ismerte volna el, azaz, ha tudott volna a Balkán északi részén élő vlahokról is. Ennek munkájában nincsen nyoma, amiből viszont következik, hogy vagy a görögországi vlahok őrizték a dáciai eredet emlékét, vagy pedig a vlahokról általában forgott valami ilyen eredeztetés a köztudatban, amit Kekaumenos az általa ismert görögországi vlahokra vonatkoztatott.

A vlahok („dákok”) Kekaumenos által említett szétszóródása azért is történeti tény, mert Görögországban (Epirus, Macedonia, Hellas) nem voltak olyan erősebb latin nyelvszigetek, amelyekből a vlahok helyben kialakulhattak volna. Ezeknek a déli vlahoknak északabbról kellett bevándorolniuk, amint Kekaumenos beszámolója egy másik helyén valóban a téli és nyári szállás váltakozásáról van szó: „hol vannak nyájaitok és asszonyaitok? . . . Bulgária hegyeiben.” Bulgárián természetesen a korabeli bulgár *thema*, a Középbalkán hegyei értendők, ahol a transhumance pásztorkodásnak már jóval a vlahok előtt szép bizonyítékait ismerjük a dardán népről szóló görög és római híradásokból. A Középbalkán római városainak lakói már a szláv bevándorlást megelőző időszakban a hegyekbe húzódva a transhumance pásztorkodás (dardán) életmódjának átvételére kényszerültek. A román etnogenezis *egyik ága* ebből az életmódváltozásból nőtt ki. A *másik ágat* a Kekaumenosnál torzítva megőrzött hagyomány nyomán kell feltételeznünk. Ehhez a hagyományhoz azt kell előre bocsátanunk, hogy Dacia tartomány létesítése után a „dák” (Dacus) népnév már éppoly kevésbé jelentette a voltaképpeni dákot, Dacia egykori lakóit, ahogyan a „pannon” (Pannonius) a császárkorban nem a pannon törzscsoport, vagy a „gall” (Gallus) nem egyszerűen a kelták elnevezése volt. „Dák”-nak nevezték Dacia provincia, „pannon”-nak Pannonia provincia, „gall”-nak valamelyik Gallia nevű tartomány bármilyen eredetű lakóját.

Kekaumenos időrendi tévedését is az teheti számunkra érthetővé, mi több: zavaros elbeszélése is úgy válhat némileg forrásértékűvé, hogy az elvándorolt és szétszóródott dákokban nem Decebalus egykori alattvalóit, hanem a feladott Dacia provincia lakóit látjuk. Ezzel feloldható az az ellentmondás is, amely szerint az elpusztított dákok később elvándoroltak

és szétszóródtak. Azaz: Kekaumenos leírásának egyik, és önmagában nem is téves része a szabad dákokra, míg második, önmagában megintcsak helytálló része a kiűrtett Dacia lakóinak sorsára vonatkozik. A két, önmagában helyes értesülés összekapcsolásából adódott az az időrendi szempontból is abszurd eredeztetés, amely szerint a vlahok a rómaiak *elől* a Római Birodalomba menekült dákoktól származtak.

Ami mármost az elvándorlást és a szétszóródást illeti, ennek történetisége minden kétség felett áll, legfeljebb azzal a megszorítással, hogy a „szétszóródás” nyilvánvalóan az Aurelianus korát követő több évszázad mozgalmait sűríti össze; ez az az időszak, amikor a Daciából szétszóródott romanizáltak és a Középbalkán transhumance-ra áttért latin anyanyelvű lakosai a vlah népnév alatt nyelvi, életmódban és kultúrában új egységé ötvöződtek.

A daciai eredet tudata ebben az új etnikumban vagy rávonatkoztatva úgy maradhatott fenn, hogy az új Dacia a Duna jobb partján nemcsak nevében, hanem lakóiban is örököse volt a kiűrtett Daciának. Ha csak azt a több tízezernyi embert vesszük, akikből az egykori Dacia két légiója családostól állt, s akiket Aurelianus a Duna partján, Ratiariában és Oescusban telepített le, máris minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy a traianusi Daciából való eredet tudatát az evakuáltak megőrizték. De legalább két, apróságnak tűnő adatból ugyanez következik.

A Historia Augusta fantáziadús szerzője a 4. század végén arról tudósít minket, hogy a 260-ban Moesiában kikiáltott ellencsászár, Regalianus „dák nemzetségből, sőt mint mondják, Decebalus rokonságából való” volt. Hogy ez a mese minden alapot nélkülöz, fölösleges hangsúlyoznunk. Kiindulása azonban csak az lehetett, hogy a szerző tudta: a régi Moesia azonos saját korának Daciájával. A királyi származás ezekután már olcsó, sőt inkább humoros továbbszövése annak a játékos gondolatnak, amely a Regalianus nevet a rex, regis ragozás útján a királysággal kapcsolta össze. Bár Regalianus eredete ismeretlen, mint magas rangú parancsnok, esetleg helytartó, a szenátori rend tagja volt (felesége vagy anyja, Dryantilla biztosan szenátori származású volt), és mint ilyen aligha származhatott épp abból a tartományból, ahol történetesen császárrá kiáltották ki. De a kikiáltás helye, társulva nevének értelmezésével Decebalusig vezethette a szerző játékos fantáziáját, anélkül, hogy ez a játék kívül esett volna az antik származtatások és etnográfiai asszociációk megengedett körén.

Már szó volt Diocletianus vejről és társceszázáráról: Galerius az új Daciában született, de biztosan akkor, amikor az eredeti Dacia még fenn-

állt. Anyja, Romula, egy karp betörés által kiváltott menekülés során hagyta el Daciát és telepedett meg Moesiában. Daciából, mint ezt joggal gyanítják, a menekülés és elvándorlás korán megkezdődött. Galerius esetében az az érdekes, hogy a menekülők ott találtak új otthonra, ahol Aurelianus később az új Daciát kialakította. A hadsereg kivonása – amely szintén nem Aurelianus műve volt! – már csak betetőzte azt a folyamatot, amely valamikor a 3. század közepén kezdődött, s amelynek csak végső konzekvenciáját vonta le Aurelianus az új Dácia létrehozásával.

Jól tudjuk, hogy Dacia romanizált lakói mennyire vegyes eredetű bevándorlókból tevődtek össze. Összefoglaló nevük azonban „Dacus” volt, és amikor a Duna déli partján új életet kellett kezdeniök, „dák” elnevezésük már csak azért is fennmaradt, mert a tartomány, amelyben letelepedtek, a Dacia nevet kapta. A menekülő és áttelepített „dákok” voltak a daciai romanizáció hordozói: katonák és családjaik, birtokosok, bérlők, a városi arisztokrácia. Azok, akiknek létalapja a Birodalomhoz való tartozás volt, és akikre a magára hagyott, igazgatás és védelem nélkül maradt tartományban a teljes deklasszáció várt volna. Az új Daciában vagy más tartományban megtelepedve azonban nem szakadtak ki a római társadalomból, amelynek élvezői voltak. Valószínű, hogy nagy részük – a két legió több tízezer főnyi családja biztosan – az új Daciában telepedett le, ami a romanizált elemek tömörülésével és a daciai öntudat fennmaradásával járt. Ezek a daciai romanizáltak a meginduló népvándorlás viharában persze ugyanarra a sorsra jutottak volna, mintha a régi Daciában maradtak volna. Társadalmi pozíciójukat és a központi hatalom támaszát elveszítve csak az emntette meg őket a felszívódástól, hogy egybeolvadhattak a vlahok balkáni ágával, amellyel a nyelv, az életmód és a változó etnikai környezettel szembeni közös idegenség kapcsolta őket össze. Az egybeolvadás valószínűleg már előrehaladt stádiumban volt akkor, amikor a szláv jövevényektől a *vlah* gyűjtőnevet kapták.

Jegyzetek

A dunai és a balkáni tartományokról több korszerű monografikus feldolgozás áll rendelkezésre: *G. Alföldy*: Noricum. London, 1974. *A. Mócsy*: Pannonia and Upper Moesia. London, 1974. *J. J. Wilkes*: Dalmatia. London, 1969. E három kötet a *The Provinces of the Roman Empire* c. sorozatban jelent meg, amely azonban sajnos abbamaradt és így Dacia és Moesia Inferior monográfiája hiányzik. Helyettük lásd *Tóth Endre* fejezetét az Erdély Története I. kötetében, Budapest, 1986, vagy *Mócsy András* fejezetét a Magyarország Története I. kötetében, Budapest, 1984, 199 skk és

1580 skk. Moesia Inferior bulgáriai részéről pl. *B. Gerov*: Romanizmát među Dunava i Balkana I–III (Szófia 1948–1953), romániai részéről *R. Vulpe–I. Barnea*: Romanii la Dunarea-de-Jos, in: Din Istonia Dobrogei, II. Bukarest, 1968.

A nyelvi viszonyokról alapos és megbízható áttekintést ad egy bonni konferencia anyaga: Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit, szerk. *G. Neumann* és *J. Untermann*. Köln–Bonn, 1980. A Jireček-vonalról ebben a kötetben 147 skk *B. Gerov* tanulmánya. Egyenlőtlenebb, de a latin nyelv szempontjából fontos kötet *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II, 29. Berlin–New York, 1983.

A hadsereg szociális és etnikai összetételét igen sok munka tárgyalja, a légiókról pl. további irodalommal *G. Forni*, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II, 1, Berlin–New York, 1974, 339 skk, az auxiliákról *K. Kraft*: Zur Rekrutierung der Alen und Cohorten an Rhein und Donau. Bern, 1951. A canabaekről és auxiliáris vicusokról többek között *A. Mócsy*: *Acta Antiqua*, 20, 1972, 133 skk, és *uő.* in: *Studien zur antiken Sozialgeschichte*, Festschrift Vittinghoff, Köln–Wien, 1980, 365 skk, ugyanott Dacia urbanizációjáról is.

A két dáciai légió poetovioi állomásozásának emlékeiről pl. *V. Hoffiller–B. Saria*: *Antike Inschriften aus Jugoslavien* I., Zagreb, 1938, 144 skk. – Galerius anyjáról forrásokkal *A. H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris*: *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I. Cambridge, 1971, 770. Regalianusról ugyanott, 762.

Priskoszhoz *S. Mazzarino*: *Trattato di Storia Romana*, II. Roma, 1962, 502. A „láthatatlan lakosság” fogalmáról *G. Schramm*: *Eroberer und Eingesessene*. Stuttgart, 1981, a könyvről *A. Mócsy*: *Gnomon*, 55, 1983, 765 skk.

Kekaumenos: *Gyóni M.*: A legrégebb vélemény a román nép eredetéről. Budapest, 1944. A balkáni hegyek ókori transhumance pásztorkodásáról pl. *A. Mócsy*: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*. Budapest, 1970, 196, a városalakók hegyekbe meneküléséről *uo.* 253. A forráshely: *Chron. Min.* II, p. 100. Iustinianus a 6. sz.-ban már mindenütt, ahol lehetett, magasztalokon építette erődjeit vagy építette újjá a településeket. Ezek leírását igen bőségesen olvashatjuk Prokopios erről szóló könyvében (*de aedificiis, peri ktismatón*), amelynek IV. fejezete tartalmazza a balkáni tartományokat. Prokopios csakis a Balkán leírásában hangsúlyozza a barbárok pusztításait, amelyek az építkezéseket szükségessé tették.